

Kunst in (niet: en) cultuur

door Barend van Heusden

(gepubliceerd in het Magazine Cultuureducatie van Kunstbalie, oktober 2012)

Het onderzoek 'Cultuur in de Spiegel. Naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs', dat startte in 2009 en nog doorloopt tot najaar 2013, heeft als doel een theoretisch kader te ontwikkelen voor een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs en dit kader te vertalen naar een leerplankader voor docenten in primair en voortgezet onderwijs. We zijn nu drie en een half jaar onderweg. Het theoretisch kader staat stevig in de steigers en het leerplankader wordt door SLO uitgewerkt, op grond van de ervaringen die we de afgelopen twee jaar hebben opgedaan op 12 pilotscholen (PO en VO).

Wat men verder ook van cultuureducatie vindt, er lijkt weinig onenigheid over te bestaan dat *kunst* een belangrijk onderwerp is of zou moeten zijn. Kunst is een normale en veel voorkomende vorm van cultuur - we vinden kunst in alle culturen, in alle tijden en overal op de wereld, in alle lagen van de bevolking en in de meest uiteenlopende vormen - van eenvoudige dans en zang tot complexe performances en heel abstracte sculpturen. Dit artikel gaat over kunst, de kunsten, en de relatie tussen kunstonderwijs en cultuuronderwijs.

Kunst is niet 'mooi'

Voordat ik hier nader op in ga, wil ik eerst proberen een hardnekkig misverstand uit de wereld te helpen - vaak wordt namelijk verondersteld dat kunst 'mooi' is, of dat zou moeten zijn. Dit is een misverstand. 'Mooi' kan een eigenschap zijn van heel veel dingen - eigenlijk van alles wat waarneembaar is: een lichaam kan mooi zijn, of een stem, een schip of een auto, een verhaal of een theorie. Mensen houden van mooie dingen - we luisteren en kijken liever naar iets moois dan naar iets lelijks. Met kunst heeft dat echter niet zoveel te maken. Dat wil zeggen: ook van kunst - van dans en beeldhouwkunst, keramiek en muziek, schilderijen en literatuur, toneel, film en fotografie willen we graag dat het mooi is. Maar dat iets mooi is wil niet zeggen dat het kunst is en omgekeerd is er nogal wat kunst die helemaal niet mooi is.

Kunstonderwijs is dus geen onderwijs in 'mooi of lelijk'. Wat niet wil zeggen dat 'mooi of lelijk' in het onderwijs niet belangrijk is. Dat is het wel: het is prettig om in een mooie school in een mooie omgeving les te krijgen, met mooie materialen te werken, mooie kleren te dragen, mooi te bewegen en te spreken, e.d. Aandacht voor schoonheid, en voor de inspanning en zorg die het met zich meebrengt om dingen mooi te maken en te houden, lijkt me een wezenlijk doel van het onderwijs - maar dan van al het onderwijs en niet alleen van kunstonderwijs - hoewel het ook daar, zoals ik net al betoogde, een belangrijke rol speelt. 'Gewoon genieten' van iets moois - dat kan op allerlei manieren en is zeker niet voorbehouden aan kunst.

Spiegel van de samenleving

Kunst komt altijd en overal voor omdat het een belangrijke (volgens sommigen zelfs een wezenlijke) functie vervult voor mensen. Mensen maken kunst om hun leven vorm en betekenis te geven. De 12 procent - vooral oudere - mensen die, volgens een enquête in de NRC, kunst beschouwen als een spiegel van de samenleving hebben bijna 100 procent gelijk. Kunst is een spiegel van het leven - van het samen leven maar ook van het alleen leven en van het leven in het algemeen. Zingen of muziek maken, verhalen vertellen of gedichten lezen, fotograferen of naar de film gaan - het gaat altijd over aspecten van het leven. En dat kan echt van alles zijn, er is eigenlijk geen aspect van het leven dat niet in de kunst verbeeld is: geboorte en dood, liefde, avontuur, politiek, belangrijke gebeurtenissen maar ook alledaagse ervaringen - alles. Niets is de kunst vreemd, omdat niets het leven vreemd is.

Nu is 'vorm en betekenis geven aan het leven' wel erg algemeen - dat alleen maakt kunst nog niet tot kunst. Wat kunst anders maakt dan andere vormen van cultureel bewustzijn zoals het nieuws, de geschiedenis, politiek of filosofie, is dat kunst het leven nabootst, het weergeeft als een echte, levende gebeurtenis. Kunst spiegelt de ervaring - het geeft die ervaring een waarneembare vorm. Dankzij die vorm kunnen we de ervaring samen of alleen voelen, ernaar luisteren of kijken, er met elkaar over praten en er over nadenken. Dat is de kern van *verbeelding*. Kunst brengt het leven in beeld - in beweging, in dans, in klank, in muziek, in voorwerpen, in beeldhouwkunst, in taal, in literatuur en in visuele beelden.

Vershil tussen kunst en amusement

Een tweede misverstand: ook amusement verbeeldt. Wat is het verschil? En is er wel een verschil? Dit is een vraag die vooral leerlingen die horen dat ze voor het vak CKV alleen naar 'echte kunst' mogen gaan graag stellen. Gaat de leraar voor hen bepalen wat kunst is en wat niet? Is er soms een objectieve maatstaf? Het antwoord is: ja en nee. Wat amusement van kunst onderscheidt is niet dat het één 'goed' en het ander 'slecht' is. Het verschil tussen kunst en amusement is geen kwestie van kwaliteit, maar van functie. Amusement heeft een andere functie dan kunst. Kunst is, zoals ik hierboven stelde, een verbeelding van het leven. Dat moeten we nu verder preciseren: kunst is de verbeelding van een heel specifiek aspect van het leven - het is de verbeelding van *bewustzijn* - van de manier waarop we het leven ervaren, naar het leven kijken, erin staan. Het gaat in kunst niet in eerste instantie om de gebeurtenissen, maar om de betekenis die de gebeurtenissen voor mensen hebben. Daarom hoeft kunst ook helemaal niet waar te zijn. De ervaring, de betekenis, het bewustzijn - dat is wat in kunst verbeeld wordt. Dat kan zowel voor een gedicht van Annie M.G. Schmidt gelden als voor een schilderij van Mark Rothko. Amusement heeft een andere functie: het wil vooral een verbeelding zijn van het handelen, van wat er *gebeurt*: van avontuurlijke beklimmingen, wilde achtervolgingen, spannende gevechten en romantische liefdes. Daarom gaat amusement, anders dan kunst, niet over het leven - hoogstens over een gedroomd leven. Natuurlijk is de grens tussen kunst en amusement niet altijd scherp te trekken, maar hij is er wel. En zoals ik hierboven al opmerkte: met kwaliteit heeft het niets te maken - er is geweldig amusement en er is geweldige kunst, zoals er waardeloos amusement is en waardeloze kunst. Wie zich beperkt tot amusement verloochent het bewustzijn... laat de leerlingen hun leraar CKV dus vooral duidelijk maken hoe de film of het concert waar ze naar toe gaan een verbeelding is van het (hun?) leven!

Vorm van zelfbewustzijn

Laten we terugkeren naar de kunst. We gebruiken kunst om onze ervaring, ons bewustzijn, te verbeelden - en er zo greep op te krijgen. Dat laatste is belangrijk, omdat het de alomtegenwoordigheid van kunst verklaart: kunst is geen grapje, of een vrijblijvend tussendoortje. Het helpt ons inzicht te krijgen in onszelf, in anderen en in mensen in het algemeen. Kunst draagt bij aan ons zelfbewustzijn, en daarmee aan ons zelfbeeld en onze identiteit. Als we handelen, doen we dat op grond van een zelfbeeld, en van het beeld dat we van anderen hebben. Vandaar het immense belang voor mensen - altijd en overal - van kunst: kunst is de spiegel die we gebruiken om inzicht te krijgen in wie we zijn, en wie anderen zijn - niet op een abstracte, conceptuele of theoretische manier, maar via de verbeelding van de ervaring. Kunst is één van de vormen van zelfbewustzijn - zowel persoonlijk als gemeenschappelijk - waar we over beschikken. En het is de vorm van zelfbewustzijn die ons - omdat het een ervaring is - vaak het meest direct raakt. Daarom wil wie aan de macht is in een samenleving doorgaans de kunst graag controleren - omdat kunst het bewustzijn scherpt. Wie bang is voor kunst is bang voor het leven.

Andere vormen van cultureel (zelf)bewustzijn, die minder nadrukkelijk gebruik maken van de verbeelding zijn bijvoorbeeld de journalistiek, de geschiedschrijving, de filosofie, de religie en de politieke ideologie. Vandaar ook dat kunstonderwijs verankerd zou horen te zijn in het cultuuronderwijs in brede zin - een cultuuronderwijs dat alle vormen van cultureel bewustzijn omvat

en deze in samenhang onderwijst. Want kunst en journalistiek, geschiedenis en filosofie zijn verschillende kanten van eenzelfde, individueel en collectief bewustzijn. De weergave van concrete ervaringen deelt de kunst met de geschiedschrijving en het nieuws. Het verschil tussen geschiedenis en nieuws enerzijds en kunst anderzijds is dat de eerste twee minder, en kunst juist wel een beroep doet op de verbeelding. Op het grensvlak bevinden zich bijvoorbeeld de historische roman en de filmische documentaire.

Leren dat je een ander soms niet begrijpt

Over wat kunst is worden we het zelden eens. Wat dat betreft was het een stuk makkelijker in de tijd dat een relatief kleine elite in de cultuur de dienst uitmaakte. Maar we leven vandaag de dag vaak verschillende levens, we hebben heel verschillende ervaringen - wat de reden is waarom we ook lang niet allemaal dezelfde kunst waarderen. En als dat wel het geval is - als we dus wél dezelfde kunst waarderen - dan kan dat zijn omdat we een vergelijkbare ervaring delen - omdat we een zelfde geschiedenis hebben, of in vergelijkbare omstandigheden leven, of persoonlijkheden hebben die op elkaar lijken. Maar even vaak zullen we het met elkaar oneens zijn - en onenigheid over kunst ligt altijd heel gevoelig, juist omdat het gaat om de verbeelding van onszelf, van onze identiteit, van onze bewustzijn. Het besef dat mensen een heel verschillende cultureel bewustzijn kunnen hebben, een andere kijk op het leven, is voor een democratie van levensbelang. Ook dat is een belangrijk argument voor kunstonderwijs en voor cultuuronderwijs. Niet alleen gaat het erom dat leerlingen leren dat leven en bewustzijn verbeeld kunnen worden, en dat die verbeelding je helpt greep te krijgen op het leven. Het is even belangrijk dat ze leren dat je een ander soms niet begrijpt, niet kunt begrijpen en ook niet altijd hoeft te begrijpen, maar dat dit niets afdoet aan het recht op een eigen verbeelding. Begrijpen dat je een ander soms niet begrijpt, zonder dat je daarom in paniek raakt en om je heen gaat slaan, is een vermogen dat in het kunst- en in het cultuuronderwijs thuishoort en dat wezenlijk lijkt te zijn voor het leven in een open samenleving.

We hebben tot nu toe twee belangrijke aspecten van kunst onderscheiden: kunst is een vorm van *cultureel (zelf)bewustzijn*, en maakt gebruik van *verbeelding*. Er ontbreekt nog een element, en dat is het middel waarmee de verbeelding wordt gerealiseerd - de drager of het *medium* waarin de verbeelding van het bewustzijn een vorm krijgt. Dat medium kan het lichaam zijn (zoals in dans en muziek, en in andere vormen van 'performance' kunst), het kunnen voorwerpen zijn (zoals beeldhouwwerken, of installaties), het kan taal zijn (in zang, poëzie, drama, verhalen) en het kan het platte vlak zijn (in teken- en schilderkunst, film en fotografie, digitale kunstvormen) - en het kunnen allerlei combinaties van deze vier typen media zijn. Kunst maakt altijd gebruik van één of meer media - zonder medium geen verbeelding...

Onderwijs in drie vaardigheden

Wat betekent dit alles nu voor het kunst- en voor het cultuuronderwijs? In kunstonderwijs leren kinderen drie dingen: 1. Cultureel (zelf)bewust te zijn; 2. Verbeelden; 3. Mediabeheersing. De nadruk kan nu eens meer op het een, dan weer meer op het ander liggen, maar goed kunstonderwijs combineert de *functie* (zelfbewustzijn, reflectie op bewustzijn en ervaring), met de *manier waarop* (verbeelding) en met het *middel* waarmee (het medium). Het een kan niet zonder het ander. Kunstonderwijs is dus niet onderwijs in één specifieke vaardigheid ('kunst'); maar in minstens drie vaardigheden: de vaardigheid om bewust te zijn, de vaardigheid om te verbeelden en het gebruik van een of meer media. Dat heeft gevolgen voor de effecten die we van het kunstonderwijs kunnen en mogen verwachten.

Zelfbeeld kiezen

We verwachten dat kinderen het vermogen ontwikkelen zich *bewust* te worden van hun ervaringen en die van anderen. Dit is een vermogen dat ze niet alleen in het kunstonderwijs leren, maar ook in

andere vormen van onderwijs waarin het gaat om het bewustzijn van het leven: journalistiek (nieuws), geschiedenis, maatschappijleer, filosofie. We mogen verwachten dat deze vormen van beschouwend onderwijs – cultuuronderwijs! - elkaar aanvullen en versterken en ertoe bijdragen dat kinderen een rijk, veelzijdig, genuanceerd en kritisch zelfbewustzijn ontwikkelen - wat weer een basis legt voor hun handelen.

Zelfbewustzijn als zodanig is overigens geen kwaliteit - het is niet iets dat goed of slecht is - het is een gegeven. Het is een politieke keuze hoe men dit zelfbewustzijn wil onderwijzen. Ik zie grofweg twee mogelijkheden: je geeft leerlingen vis, of je leert ze vissen. Je onderwijst een bepaald zelfbeeld, of je leert ze hoe ze zelf een zelfbeeld kunnen ontwikkelen. Kunstonderwijs is altijd en overal een middel geweest om kinderen te vormen. Dat is geen wonder - kunst is nu eenmaal een van de fundamentele middelen waarmee een samenleving, en de mensen die er deel van uitmaken, het eigen bestaan en identiteit vorm en betekenis geven.

De geschiedenis is vergeven van culturen waarin kinderen via het onderwijs een collectief zelfbeeld opgelegd kregen. In een democratische en veranderlijke samenleving als de onze past dat minder. Om in een open en democratische samenleving te kunnen functioneren is het noodzakelijk dat je in staat bent een zelfbeeld te kiezen, het eventueel zelf te vormen en aan te passen. We verwachten dat kunstonderwijs kinderen helpt hun eigen identiteit als lid van een gemeenschap te vinden en te *maken* - de nadruk zal dus minder op de 'juiste' of 'goede' kunst liggen (op een canon!), dan op de vrijheid, en de verantwoordelijkheid die de verbeelding van de ervaring in de kunst met zich meebrengt.

Vermogen om je in te leven

We kunnen ook van kunstonderwijs verwachten dat het kinderen leert *verbeelden* - dat wil zeggen, dat het hun gevoel voor wat mogelijk is (de Oostenrijkse schrijver Robert Musil sprak in dit verband van de 'mogelijkheidszin') ontwikkelt en vergroot. Het vermogen om je in te leven in een ander is hier een aspect van, net als het vermogen dingen van een andere kant te bekijken of bestaande elementen anders te combineren. Wie in staat is te verbeelden is minder beducht voor wat anders en onverwacht is, en zal ook minder snel vast komen te zitten in bestaande patronen. Dit onderwijs in verbeelding deelt het kunstonderwijs met andere vakken waarin creativiteit en inlevingsvermogen een grote rol spelen, zoals techniek- en zorgonderwijs. Het ligt daarom voor de hand dat deze leergebieden en kunstonderwijs elkaar op dit punt kunnen versterken.

Daar moet bij worden opgemerkt dat hoewel de verbeelding in kunst de dominante vaardigheid is, de verbeelding nooit geïsoleerd voorkomt. Wie wil kunnen verbeelden moet zorgvuldig en met oog voor detail kunnen waarnemen (denk bijvoorbeeld aan voelen en luisteren in dans en muziek, of aan het observeren van stemmingen en gedrag in de literatuur). De verbeelding gaat bovendien vaak vergezeld van taal: we interpreteren kunstwerken, we geven of krijgen er uitleg bij, bijvoorbeeld over de historische context waarin iets ontstaan is, of over de intenties van de makers. We schrijven en lezen recensies en kritieken, we volgen debatten en voeren discussies over kunst en kunstwerken. De verbeelding is dus ingesponnen in een web van taal. En ten slotte kan kunst ook nauwelijks los worden gezien van wetenschappelijk, theoretisch en empirisch onderzoek. De materialen die kunstenaars gebruiken, zoals de verf van schilders, en de instrumenten, zoals muziekinstrumenten of camera's, maar ook werkmethodes zoals het perspectief in de schilderkunst, de notatie in muziek of de lichttechniek in het theater vereisen vaak gedegen kennis en zijn het resultaat van grondig wetenschappelijk onderzoek. Dus hoewel kunstonderwijs de verbeelding in het centrum plaatst, kan die verbeelding niet los worden gemaakt van andere fundamentele cognitieve vaardigheden als waarnemen, interpreteren (conceptualiseren) en analyseren.

Medium beheersen

De derde vaardigheid die in het kunstonderwijs geleerd wordt is het hanteren van één of meer media. Wie een ervaring wil kunnen uitdrukken in een medium dient dat medium te beheersen. We

gaven hierboven al aan dat we vier typen media kunnen onderscheiden: het lichaam, voorwerpen, taal en het platte vlak. Kunstonderwijs leert kinderen deze vier typen media kennen en - tot op zekere hoogte - productief (maken) en receptief (meemaken) te gebruiken. In het reguliere onderwijs zijn kennismaking en receptieve beheersing het belangrijkste, omdat de productieve beheersing eerder het terrein is van het kunstonderwijs buiten de school (de brede school, buitenschools kunstonderwijs). Net als bij het ontwikkelen van het bewustzijn en de oefening van de verbeelding geldt ook hier dat de beheersing van de media zeker niet het exclusieve domein van het kunstonderwijs is. Op het gebied van de beheersing van het lichaam versterken kunstonderwijs en gymnastiek (sport en spel) elkaar, het vermogen om voorwerpen te maken en te gebruiken deelt het kunstonderwijs met het techniekonderwijs, terwijl de taalvaardigheid - in zang en muziek, drama en literatuur bijvoorbeeld - ook het domein is van het taalonderwijs. De beheersing van het platte vlak (tekenen en schilderen, maar bijvoorbeeld ook muzieknotatie of computerprogramma's waarmee animaties gemaakt worden), ten slotte, heeft het kunstonderwijs gemeen met zowel techniek als met bètavakken als wiskunde (meetkunde), biologie (tekenen) en natuurkunde (modellen en schemata). Het valt te verwachten dat al deze vakken elkaar op dit punt zullen versterken en gezamenlijk bijdragen aan de mediavaardigheden van leerlingen.

Kunst ontleent zijn eigenheid dus aan een combinatie van drie vaardigheden: zelfbewustzijn, verbeelding en mediavaardigheid, die ieder op zich ook in andere combinaties kunnen voorkomen. Het kunstonderwijs kan niet anders dan zich richten op deze specifieke combinatie - daarvoor is het *kunst*onderwijs.

Taal en rekenen?

Draagt het kunstonderwijs nu ook bij aan de taal- en rekenvaardigheden? We kunnen deze vraag nu iets genuanceerder beantwoorden dan vaak gebeurt. Kunstonderwijs draagt bij aan het vermogen tot zelfbewustzijn. Het draagt ook bij aan het vermogen tot verbeelding. Die verbeelding staat, zoals ik hiervoor heb betoogd, niet los van andere cognitieve vaardigheden: waarneming, interpretatie (taal!) en analyse (rekenen!). In de kunst staan waarneming, interpretatie en analyse in dienst van de verbeelding - maar dat houdt ook in dat deze vaardigheden er wel zijn en dus ook geleerd kunnen worden. Omgekeerd is de verbeelding natuurlijk helemaal niet beperkt tot de kunsten. Maar in andere meer conceptuele (talige) en analytische vakken of leergebieden staat de verbeelding - hoe belangrijk ze ook is: denk aan creativiteit in techniek en wetenschap, of het belang van een groot taalvermogen in geschiedschrijving of politiek - uiteindelijk toch in dienst van andere vaardigheden: van taal, en van rekenen.

Daarnaast draagt het kunstonderwijs bij aan de beheersing van de verschillende media. Een van die media is taal - dus van kunstonderwijs dat talige kunstvormen onderwijst (zoals drama en literatuur) mogen we verwachten dat dit het taalvermogen versterkt. En ander medium waarin kunst wordt gemaakt is het platte vlak - van rotstekeningen tot computeranimaties. Dus van het kunstonderwijs dat grafische vormen onderwijst kunnen we verwachten dat het doorwerkt in het rekenonderwijs - voor zover dit dezelfde analytische (meetkundige, modellerende) vermogens veronderstelt.

En dan zijn er natuurlijk nog de vaardigheden die niet eigen zijn aan het kunstonderwijs maar aan al het goede onderwijs - het vermogen om je te concentreren, om zorgvuldig en met oog voor schoonheid (!) te werken, het vermogen om samen te werken met anderen - om te plannen, te overleggen, te delegeren e.d. Afhankelijk van het type kunst zullen sommige van deze vaardigheden meer of minder aangesproken worden.

Effecten van kunstonderwijs

(Hoe) kunnen we nu bepalen of kunstonderwijs effectief is (geweest)? Nadat we 1) hebben vastgesteld wat kunstonderwijs is, en nadat we 2) hebben vastgesteld dat het onderwijs waarvan we de effecten willen bepalen ook inderdaad kunstonderwijs is (of was) - dat wil zeggen dat het onderwijs was in het vermogen een ervaring uit te drukken, in concrete vormen ('beelden'), in een of meer media, dan kunnen we vervolgens 3) nagaan of de genoemde vaardigheden zijn ontwikkeld, en of andere vaardigheden (waarneming, interpretatie, analyse) misschien ook zijn versterkt - mits ze ook deel uitmaakten van het kunstonderwijs.

Het vaststellen van de mediavaardigheden is niet zo moeilijk. Daar zijn ook redelijk objectieve criteria voor te geven. Welke vaardigheden beheerst een leerling – receptief en productief - en welke (nog) niet? In welke mate? Het vaststellen van het vermogen tot verbeelding is al moeilijker. En het vaststellen van het vermogen om een ervaring uit te drukken (het vermogen tot cultureel (zelf) bewustzijn) is het moeilijkst. Om het kunstonderwijs recht te doen is het noodzakelijk de drie vaardigheden die samen de kunst uitmaken ook in hun samenhang te beoordelen. Dat veronderstelt experts op het gebied van de media (kunstvakdocenten), experts op het gebied van de verbeelding (kunstdocenten; kunstenaars) en experts op het gebied van het leven en bewustzijn van de kinderen (docenten, ouders). Idealiter zijn de drie deskundigen verenigd in één persoon. Dat kan, maar hoeft niet. Daarom pleit ik ervoor dat de kwaliteit van kunstonderwijs vastgesteld wordt door panels van deskundigen: een kunstvakdocent, een kunstdocent of kunstenaar (die bij voorkeur een ander medium beoefent dan de kunstvakdocent) en een docent en/of ouder van de betreffende leerling(en) die een goed inzicht hebben in hun ontwikkeling, hun persoonlijkheid, hun leven en bewustzijn. Deze drie typen deskundigen zijn samen in staat de effecten van kunstonderwijs bij leerlingen te beoordelen - door voor en na, of in verschillende stadia van het onderwijs de vaardigheden van de kinderen (receptief en productief) te beoordelen en te verbinden met de culturele achtergrond, de leeftijd en de persoonlijkheid van de kinderen.

Voor de versterkende effecten van kunstonderwijs op andere gebieden (waarneming, interpretatie (taal) en analyse (rekenen)) kan gekeken worden naar correlaties met resultaten bij de betreffende vakken of leergebieden. Daarbij moet wel steeds rekening gehouden worden met de vraag of en in hoeverre de betreffende vaardigheid ook een substantieel onderdeel uitmaakte van het kunstonderwijs.

Voor de effecten van kunstonderwijs op de langere termijn kan gedacht worden aan onderzoek dat ingaat op de houding van leerlingen in de samenleving - met namen hun zelfbewustzijn (hoe kritisch, complex, genuanceerd is het?), hun 'mogelijkheidszin' (hun houding ten opzichte van verandering en het vreemde) en hun mediavaardigheden (beheersing van een medium, het omgaan met weerstand, leervermogen, kritische houding). Of, in iets andere maar misschien vertrouwdere termen: hun burgerschap, hun creativiteit en hun mediawijsheid... Kunstonderwijs kan veel opleveren. Heel veel.